

60. léta.
SVĚT
SOVĚTSKÉHO
ČLOVĚKA

Alexandr Genis
Petr Vajl

Петр Вайль, Александр Генис
60-Е. МИР СОВЕТСКОГО ЧЕЛОВЕКА
Z ruštiny přeložila Linda Lenz

Vydání knihy podpořilo Ministerstvo kultury ČR

Copyright © Alexandr Genis, Petr Vajl, 2019
Translation © Linda Lenz, 2019

Ústav pro studium totalitních režimů
ISBN 978-80-88292-45-6
ISBN 978-80-88292-49-4 (e-pub)
ISBN 978-80-88292-48-7 (pdf)

Volvox Globator
ISBN 978-80-7511-495-2
ISBN 978-80-7511-496-9 (e-pub)
ISBN 978-80-7511-508-9 (pdf)

DLOUHÁ GENERACE

Tato kniha začala vznikat, když jsme se v New Yorku ocitli bez práce. Týdeník *Sedm dní* skončil 57. číslem z finančních důvodů, které s redakcí neměly nic společného. Tento časopis jsme dělali ve třech: já, Petr Vajl a Vagrič Bachčaňan, a dělili se o jednu nuznou výplatu. Dostávali jsme ji od vydavatele v igelitovém pytlíku ze supermarketu Waldbaums, byl nacpaný umolousanými dolarovými bankovkami přímo z novinových stánků. Říkali jsme si, že ty čisté si nechává pro sebe, jako jeden hrdina románu *Zlaté tele*. Vajl uměl nejlépe z nás počítat, takže dělil peníze. Každý dostal sto padesát dolarů, byla to pořádná hromádka peněz, která se ani nevešla do kapes, všude, kde jsme platili, po nás nedůvěřivě pošilhávali. Zato jsme věděli, že žijeme z peněz našich čtenářů v daleko přímějším slova smyslu, než je obvyklé. Jenomže špinavé peníze za rok došly, o čisté se s námi nikdo dělit nechtěl a my byli bez práce a bez starostí. Díky podpoře, která byla o něco nižší než náš plat, jsme před sebou měli půl roku nicnedělání. To bývá sladké, ale jenom když má člověk do čeho píchnout, jak jsme tou dobou už zjistili. Volnost je na obtíž, když se nemáte z čeho ulít, den je nekonečně dlouhý a vodka nechutná. Naštěstí jsme věděli, jak se zachráníme – napíšeme knihu. Otázka zněla: Jakou?

Jak se dalo očekávat, odpověď jsme našli v knihovně, odkud jsem s úsilím přivlekl domů výpravné vydání *Viktoriánské Anglie* Johna Priestleyho. Ještě než jsem si doprohlédl všechny obrázky, napadlo mě, že i sovětské dějiny mají svou viktoriánskou epochu, v níž režim předvedl, čeho je schopen.

Viktoriánství nebylo dobou vrcholného tvůrčího rozkvětu. Tou bylo v Anglii období panování jiné královny – Alžběty I. – a v Sovětském svazu 20. léta. Nejde ani tak o umělecké, vojenské nebo politické úspěchy, spíš o sentiment, o pohled samolibé doby na svět. Vždyť člověk je jen zřídka spokojen s časem, v němž žije, ale někdy se do nich zapojí a doufá v lepší zítřek. Taková byla liberální a sebevědomá Anglie období vlády královny Viktorie. A takový byl, přesněji takovým se mnohým

jevil, Sovětský svaz 60. let. Toto desetiletí se od ostatních sedmi relativně lišilo (což nijak nepomohlo ani Andreji Siňavskému, ani Josifu Brodskému) vzhledem k jemnějším manýrům režimu a poprvé a nakrátko poskytlo prostor potenciálu sovětské společnosti. V důsledku nedlouhého příměří se v ruských dějinách objevila nejdelší generace šedesátníků, které jsme znali velmi dobře, neboť jsme mezi nimi žili v emigraci.

Nadšený nápadem jsem zavolal Petru Vajlovi, který plán rovněž nadšeně schválil. Dokonce si pamatuji, kdy přesně se to stalo: 18. listopadu 1984. Schoval jsem si na památku našeho rozhodnutí stránku z trhacího kalendáře. A protože jeho autor, eser Nikolaj Martjanov, od revoluce nezměnil zajímavá fakta pro pobavení uživatele, psalo se na její druhé straně o „zázračném gramorádiu, umožňujícím poslouchat hudbu bez orchestru“.

Řekli jsme si, že dějiny tlučou na dveře a na nás je, abychom otevřeli.

Takže jsme si vymysleli práci, tezi a pustili se do hledání formy, do které bychom svůj mlhavý záměr zabalili. A tehdy se ukázalo, že nemáme ani ponětí o tom, jak psát o historii. Ba co víc, nevěděl to nikdo: 60. léta skončila nedávno a zatím nebyla zřetelná, ani vlastně nebyla minulostí. Tehdy jsem ještě nečetl Lyttona Stracheyho, podle kterého není možné napsat historii viktoriánské doby, neboť toho o ní víme příliš. Naše situace byla podobná a po východisku jsme pátrali dvěma směry. První mířil ke knihám a druhý se zaměřil na lidi. Nyní jsme se každé ráno, vyzbrojeni cílem, vydávali do slovanského oddělení knihovny na 42. ulici a vysedávali tam až do večera, obloženi sovětským tiskem ze 60. let. Samozřejmě jsme mu nevěřili, ale zajímalo nás, jak lhal a co zamlčoval. Říkali jsme si, že cenzura přece nejen škrtá, ale taky formuje, vytváří deformovaný odlitek skutečnosti. Zkušený pohled (když člověk vyrostl v SSSR, ani nemůže mít jiný) odhaloval ve lži stranického tisku stovky odstínů a různých úrovní. Nemohl se nepodříct o podstatných věcech a na ty zásadní jsme my číhali. Ne abychom někoho usvědčili, chtěli jsme nahmatat citlivé body doby. Každý z nich propojoval ideologii s konkrétním syžetem do jediného mýtu a všechny volky nevolky proměňoval v současníky.

Usoudili jsme, že když se jedná o totální mýtus, týká se v důsledku všech, dokonce i těch, kteří jej demonstrativně ignorují. Každý den jsme hnětli syrovou a falešnou realitu, jako bychom z kyprého sněhu dělali tvrdé koule, které rozbijí matné sklo zakrývající minulost.

Nudné vysedávání v knihovně se proměnilo ve vzrušující lov, který pohltil nás i našeho poradce Vagriče Bachčaňana. Jezdili jsme do knihovny ve třech a radostně se dělili o objevy. Mimochodem Vagrič dával přednost předchozímu – stalinskému – období, měl tam políčeno na příklady děsivého mocenského surrealismu a absurdního konceptuálního šílenství. Každopádně si závistivě prohlížel nelidsky přepychové vydání *Básní o Stalinovi* od Džambula Džabajeva. Když už je řeč o Džambulovi, měl jsem známého, sportovního novináře, který s ním ležel v kremelské nemocnici. „Kazašský akyn,“ vykládal mi známý, „byl starý moskevský Žid, kterého hryzalo svědomí, ale možná prostě trpěl velikášskou mánií.“

Bachčaňan nám rád pomáhal s prací i proto, že mu naše postupy připomínaly jeho vlastní metodu. Poskakoval v nepřátelském týlu a využíval přitom protivníkovu sílu jako karatista. Jeho koláže byly nejlepšími komentáři doby, nechával ji samu promlouvat, a my jsme se divili, děsili a smáli. Osvojili jsme si jeho bezpečnostní pravidla při práci s mýty, naučili jsme se je neodhalovat, nýbrž otevírat jako zavařovačky se zakonzervovaným časem.

Ze slovních mraků postupně vykrytalizoval titul, my jsme se ale neměli k tomu hned ho zapsat, protože jsme se chtěli podrobit zkoušce skutečností. Byli jsme obklopeni hrdiny té doby a každý z nich nám poskytl velký několikahodinový rozhovor. V těchto rozhovorech jsme si ověřovali hlavní témata naší knihy a té epochy, ať už s nimi naši hrdinové souhlasili, nebo nesouhlasili. Aksjonov souhlasil, Melamid ne, Brodskij říkal divné věci. Například nadával na kosmonautiku, že raketa nebyla žádné antropomorfované letadlo, což zdařile předváděl roztaženýma rukama.

Bohužel jsou všechny nahrávky oněch besed bez výjimky nenávratně ztraceny. Abychom ušetřili, kupovali jsme balení čtyř kazet po dolaru a neuvědomili jsme si, že levné pásky se rychleji rozpadnou a s nimi zmizí i záznam.

Tak či onak se nám podařilo porovnat ústní a písemnou historii a poopravit už zformovanou koncepci 60. let. Podobala se horské dráze: nahoru a dolů, z naděje k deziluzi, od roku 1961 do roku 1968. Narýsovali jsme si trasu, určili zastávky a chtěli se pustit do psaní, když jsme najednou vyčerpali podporu v nezaměstnanosti.

Jako odpověď na zásah osudu a vlády jsme vynalezli párový komunismus. Zřízení to bylo nelehké, ale účinné. Rozložili jsme si mezi sebou dvacet čtyři kapitol (neprozradíme, kdo psal kterou) a na každou jsme si vyhradili měsíc. Zatímco jeden seděl ponořený do materiálů pro svůj domácí úkol, druhý vydělával – na Svobodné Evropě, v kalifornských novinách *Panorama*, kdekoliv, kde jsme dostali alespoň trochu zapláceno. Výdělek jsme dávali na hromadu a dělili napůl. Dneska mi přijde zvláštní, že ten naivní systém fungoval bez přerušení celé dva roky. Upřímně řečeno jsem na to dodnes pyšný.

Hotový rukopis jsme odnesli do tehdy nejlepšího ruského vydavatelství Ardis. Jeho majitelka Ellendea Profferová (její muž Karl už tehdy nežil) přijala knihu bez ptaní a předala ji k výtvarné úpravě Vladimíru Papernému, jehož *Kulturu 2* jsme milovali a záviděli jí. Kniha *60. léta. Svět sovětského člověka* vyšla v roce 1988, čtyři roky potom, co jsme o ní začali přemýšlet.

Během té doby se objekt našeho zkoumání zásadně proměnil: země pokročila od agresivní stagnace k radikálním reformám. Psali jsme o minulosti lehce nostalgicky, neboť byla aktuální – perestrojka řešila problémy vytvořené 60. léty. Horší je, že pořád nevyřešené jsou i dnes, o čtvrt století později, kdy naše kniha vychází znovu, stále aniž by se proměnila v historii.

Říká se, že když se dějiny nevyvíjejí, tak trvají.

Alexandr Genis
New York, červen 2013

OD AUTORŮ

Když jsme v roce 1984 začali pracovat na knize, zdála se být historická etapa 60. let uzavřená a ukončená. Bouřlivá realita doby tání nám ve srovnání s tehdejším nehybným sovětským životem připadala badatelsky lákavá. Perestrojka rozdala karty znovu a předmět našeho zájmu postavila do nového světla. Ukázalo se, že gorbačovovské reformy úzce souvisejí s otázkami 60. let. Ba co víc, v 60. letech dodnes nacházíme zdroje všech perestrojkových inovací. Dříve, než se čtenář pustí do čtení, rádi bychom poukázali na některé skutečnosti. Kniha není dějinami první fáze tání, která bývá obyčejně datována lety 1956–1964, nýbrž dějinami doby 60. let, kterou podle našeho názoru zahájil XXII. sjezd v roce 1961, který přijal program budování komunismu, a ukončila ji okupace Československa v roce 1968, která byla v SSSR vnímána jako definitivní konec všech nadějí. Takový časový rámec vyčleňuje ze sovětské historie zvláštní, eklektické, rozporuplné a paradoxní období sjednocené mnohými společnými tendencemi. V těch letech sovětská civilizace dospěla ke svému nejtýpičtějšimu modelu, objevil se charakteristický, dnes často zmiňovaný typ šedesátníka. Během přelomových let došlo i k zásadním ideologickým změnám v sovětské společnosti.

Naším hlavním cílem bylo rekonstruovat atmosféru 60. let, spíš než události vylíčit zvyky, způsob života, společenské postoje, styl doby.

Při práci jsme hojně čerpali ze svědectví dobové masové kultury – z tisku, knih, filmů, televizních pořadů, písní a anekdot. K sovětským časopisům, novinám a jiným pramenům jsme přistupovali kriticky, zároveň jsme ale vycházeli z toho, že oficiální informační zdroje skutečnost nejen deformují, ale také ji utvářejí. Jsme si však vědomi, že jako děti pozdního tání jsme vůči 60. létům často nekritičtí, ačkoliv se snažíme zachovávat objektivitu. Nu což, i naše omyly jsou charakteristickým rysem doby.

Ještě jednou důležitou otázkou je: Kdo je hrdina naší knihy? O kom jsme vlastně psali?

Zaměřili jsme se na poměrně široký okruh lidí, v jejichž prostředí vznikaly, žily a umíraly různé ideologie nebo přinejmenším ideologické módy. Zřejmě bychom mohli tuto střední vrstvu inteligence, která je aktivně zaujatá společenským životem, definovat jako čtenáře tlustých časopisů.

Ve dnech, kdy píšeme tyto řádky, si Sovětský svaz posvítíl na hlavní tezi naší knihy o vedoucím postavení slova před činem. Dokáže skutečnost konečně pozměnit utopický charakter země? Šedesátá léta se stanou opravdovou minulostí, pouze když k tomu dojde, pak se přeruší jejich těsná spojitost se současností.

Autoři tímto upřímně děkují všem, kteří se s nimi podělili o své vzpomínky a úvahy o 60. letech, a zpřístupnili jim ten nejdůležitější pramen – ústní svědectví současníků. Zvláště nám pomohli poskytnutými obsáhlými rozhovory: Vasilij Aksjonov, Mark Azbel, Josif Brodskij, Oleg Celkov, Sergej Dovlatov, Boris Frumin, Anatolij Gladilin, Vitalij Komar a Alexandr Melamid, Lev Kopelev a Raisa Orlovová, Konstantin Kuzminskij, Jurij Ljubimov, Lev Losev, Ernst Něizvěstnyj, Fridrich Něznanskij, Vladimir Papernyj, Andrej Siňavskij, Boris Spaskij, Ilja Suslov, Michail Šemjakin, Boris Šragin, Vladimir Vojnovič, Solomon Volkov.

Velice děkujeme i Borisi Paramonovi, který si dal tu práci, přečetl rukopis knihy a přišel s řadou konstruktivních připomínek.

Všichni zmínění samozřejmě nenesou s autory zodpovědnost za koncepci knihy, ani za vyjádřená mínění, ani za v ní obsažené chyby.

Petr Vajl, Alexandr Genis
New York, říjen 1988

základ utopie

ROK 20 PŘ. N. L.

Komunismus byl vyhlášen v Sovětském svazu 30. července roku 1961. Byl to první den doby komunistické v zemi jménem SSSR.

Nový, třetí Program KSSS byl sice plénum ÚV přijat už v červnu, ale v novinách se objevil právě 30. července.

Byla to neděle. Divadlo Sovremennik, tenkrát ještě nazývané „divadelní studio“, uvádělo *Třetí přání* a Zrcadlové divadlo v parku Ermitáž lehkovážnou *Dívku s pihami*. Na večer chystala televize velkou slávu – zápas moskevských mužstev Dynamo a Spartaku. Stará garda ještě čeřila emoce, ačkoliv jejich monopol už narušilo Torpedo a v oné sezoně se drali dopředu Kyjevané. Gagarin se rozloučil s Fidelem, odletěl do Brazílie a cestou ho nadšeně přijali obyvatelé holandské kolonie Curaçao. Gospolitzdát vydal dvacátý druhý díl sebraných spisů Vladimira Iljiče Lenina s články o likvidátorech, oत्वovistech a smířlivcích. Nikita Sergejevič Chruščov provedl kontrolu národního hospodářství. *V šest hodin ráno, když nad stepí teprve začalo vycházet slunce, se už soudruh Chruščov blížil k vesnici Jekatěrinovka,*¹ kde na vysoce postaveného hosta čekal předseda kolchozu Mogilčenko.

Obrovský Sovětský svaz žasl nad každou z těchto událostí, ta nejdůležitější z nich – Program KSSS – je ale všechny trumfla. Do života sovětského člověka totiž vtrhla poezie, jejímž cílem bylo změnit život celého ohromného státu.

Nový Program KSSS sliboval, že vybuduje komunismus, a úkol vlastně splnil už pronesením zaklínadla: *Ještě dnešní generace sovětských lidí bude žít v komunismu!*² Uskutečnění utopie tkví v jejím budování, protože jediné, co je k tomu potřeba, je cíl a víra.

Když člověk vnímá text jako umělecké dílo, je možné mu uvěřit. Tím se od sebe liší proroctví a návod. Podle návodu se postupuje, proroctví se naslouchá.

1 *Pravda*, 30. 7. 1961.

2 Program Komunistické strany Sovětského svazu. In: *XXII. sjezd Komunistické strany Sovětského svazu*. SNPL, Praha 1961, s. 302.

Proroctví o dobrém, blahobytném a krásném životě, které zvěstoval nový program, neodbytně naváděla ke srovnání s minulými utopiemi. Komentáře v sovětském tisku se prakticky neobešly bez slova „utopie“, přestože dříve mělo jednoznačně negativní význam. Slovo i pojem ale teď byly rehabilitovány: z dřívějšího významu „neuskutečnitelný sen“ se stalo „zobrazení ideálního společenského uspořádání“. Všude se opakovala jména Thomase Morea a Campanelly. Italský filozof byl obzvláště vážený: vždyť jako první v historii pokládal práci za věc cti a základní potřebu člověka. A také navrhoval lenochy k práci nejen přesvědčovat, ale i nutit (kdo nepracuje, ať nejí). A More zase ve své *Utopii* popsal znak Sovětského svazu: srp, kladivo a klasy.

Nová varianta utopie – Program KSSS – byla univerzální, neboť zohledňovala v přímém slova smyslu myšlenku a touhu celé sovětské společnosti. Nadešla doba, která si o takový univerzální nástroj říkala.

Zemi vždycky čekaly konkrétní a srozumitelné úkoly: porazit vnější nepřátele, porazit vnitřní nepřátele, vytvořit průmysl, odstranit negramotnost, provést kolektivizaci. To všechno se muselo udělat, aby se vybudoval socialismus, načež záhy nato začala světová válka – která svojí destruktivností ještě víc provokovala k tvoření. Sovětský národ pokaždé budoval tak, že něco ničil: buržoazní umění, soupeřníky revoluce nebo kulaky. XX. sjezd sebral lidem ideály – tyčil se nad nimi přízrak nejasné doby, neboť bylo zdiskreditováno svaté jméno Stalina, „vůdce a duše všech našich vítězství“. Země se dostala do nejasného mučivého stavu – scházela jí opora, víra, cíl. Bylo s ní naloženo nečestně, řeklo se, co se nemá, ale co se má, o tom nepadlo ani slovo.

Konkrétní body programu nikdo nebral doslova. To ale ani nikdo nežádal – jak se také patří u uměleckého textu. Zato si v něm každý našel, co si přál. A co v programu stálo?

Prohlásil za cíl vybudování komunismu – tj. společnosti, jejímž smyslem je tvůrčí proměna světa. Přitažlivost cíle rostla s jeho mnohoznačností. Tvůrčí proměna světa se vztahovala na všechno: vědecká hledání, umělecké inspirace, tiché myslitelské potěšení, sportovní honby za rekordy, riskantní badatelské experimenty.

Mentální síly člověka přitom prospívají okolnímu světu, jehož je

on neoddělitelnou součástí. Přece není možné, aby byl šťastný, když jiní lidé jsou nešťastní.

Ideje známé z utopických románů a politických desetiminutovek obrůstaly realitou, kdykoliv se někdo pustil do výkladu cesty k zářnému cíli.

Pokrokoví umělci vyčetli z paragrafů programu povolení svobodné tvorby. Vědci a konzervativci zase zavržení nehumánních tendencí v umění. Mladé prozaiky text vyzbrojil soustředěným zájmem o duchovní svět člověka. Pilířům socialistického realismu potvrdil neochvějná dogmata. Milovníkům rokenrolu otevřel státní hranice, přívržencům kamarinského tance zase odhalil bezednost patriotismu. Vedoucí pracovníci nového typu v něm nacházeli prostor pro iniciativu, stalínští ředitelé volání po zpřísnění disciplíny. Pro zemědělce západníky znamenal úsvit progresivního užívání půdy, pro kolchoznické tmáře pak pokračující kolektivizaci. Progresivní důstojnictvo se upínalo k modernizaci vojenské techniky, žukovovští bonapartisté k seržantům zmíněným v programu.

A všichni chtěli předejnat Ameriku v mase, v mléce i v pokroku na jednoho obyvatele: *Budete koukat, krávy z Iowy!*

Program se jako zkušený kazatel dotkl skrytých záhybů duše. Stanoveným úkolům se nedalo v podstatě nic vytknout. Tři z jeho cílů uspokojovaly každého: vybudovat materiálně-technické zázemí, vytvořit nové výrobní vztahy, vychovat nového člověka.

První úkol zajišťoval blahobyt bez kořistnictví. Nikomu se nelíbila představa buržousta zabořeného do luxusu ve světle kýčovitě přepychových lamp. Zavrhování osobního vlastnictví se přeměnilo z hesla v kategorický imperativ a všem bylo jasné, že ve správné společnosti mají na správné lidi svítit ne vkusné lampy, nýbrž svítidla jakéhosi dosud neznámého designu.

Nové výrobní vztahy vyžadovaly princip spoluúčasti. A program nabízel jednoznačné řešení, protože neodděloval práci od volného času. To byl jediný model práce, který může zajistit vybudování onoho materiálně-technického zázemí.

Společná práce, sama myšlenka společné věci, přitom byla nemyslitelná bez upřímných mezilidských vztahů. Upřímnost bylo klíčové

slovo doby. Třetí hlavní úkol – výchovu nového člověka – měl naplnit Morální kodex budovatele socialismu, sovětská analogie Desatera a Kázání na hoře. Z těchto biblických paralel se program stylisticky blíží víc tvrdosti starozákonních přikázání. Ve dvanácti tezí morálního kodexu se čtyřikrát vyskytuje slovo „nesmiřitelnost“. Jako by nestačilo jen vyzývat k čestnosti (sedmý bod), k svědomité práci (druhý bod), ke kolektivismu (pátý bod); nádavkem se ještě požadoval boj s opačnými tendencemi (devátý bod).³ Musela to být agresivní upřímnost, která odmítá nevměšovat se – což je logické, když uvážíme společný charakter práce a celého života.

Program sliboval vybudovat komunismus během dvaceti let, což bylo znamením doby – jakkoliv utopickým, voluntaristickým, nepodloženým a fantastickým. Vždyť všechno bylo jiné. I vnímání času.

V této nové číselné soustavě čas fyzicky citelně houstl. Nepsal se už rok 1961, nýbrž rok 20 před naším letopočtem. Zbývalo jenom dvacet let – náš letopočet byl jasně představitelný, každý si mohl říkat: „Tak co, moji milí, už jsme v novém tisíciletí?“

Změna měřítek a proporcí se chystala už delší dobu. Prvního ledna začala platit peněžní reforma, která zdesetinásobila rubl. Dvanáctého dubna vyletěl Jurij Gagarin nejvýš ze všech lidí a za hodinu a půl obletěl zeměkouli – další, rychlostní rekord. Nové časově-prostorové vztahy zapouštěly své kořeny do vědomí.

Skutečnost v souladu s estetikou socialistického realismu sebevědomě předebrala představivost. Ivan Jefremov, který čtyři roky před programem vydal *Mlhovinu v Andromedě*, vysvětloval: *Zpočátku se mi zdálo, že gigantická přestavba celé planety a života, kterou v románě popisují, se nedá uskutečnit dřív než za tři tisíce let... Při dokončování románu jsem původní časový odstup zkrátil na tisíc let.*⁴ Počet je zde podstatný. I bez Jefremova se vědělo o tisíciletích, o tom, že jednou lidstvo dospěje ke Slunečnímu státu, pokrokovým hliníkovým palácům, k epoše Velkého kruhu. Člověku ale brala dech troufalost strannické lhůty – dvacet let.

3 Stanovy Komunistické strany Sovětského svazu. Tamtéž, s. 340.

4 JEFREMOV, Ivan: *Mlhovina v Andromedě: vědeckofantastický román*. Mladá fronta, Praha 1968, s. 3.

Úvod nového programu vymezuje i prostorové hranice: *Strana považuje výstavbu komunismu v SSSR za veliký internacionální úkol sovětského lidu, odpovídající zájmům celé socialistické světové soustavy, zájmům mezinárodního proletariátu a všeho lidstva.*⁵ Přesně tak – všeho lidstva.

Co se týče časových milníků, ty jasně stanovila poslední věta programu: *Strana slavnostně prohlašuje: ještě dnešní generace Sovětů bude žít v komunismu.*⁶

Dnešní generace – tomu každý rozuměl. To je, když mu dospějí vnoučata. Když se mu ožení syn. Až vyrostete.

Publicista Šatrov zachytil, jakým stylem byl Program KSSS probíráán:

Zpráva o nejvyšším lidském štěstí klepe na všechny dveře. Jako očekávaný a drahý host vstupuje do každého domu.

– *Už jste to četli?*

– *Už jste to slyšeli?*

– *Budeme žít v komunismu!*⁷

Scénka dostatečně přesně ukazuje, k jakému rozumovému skoku docházelo v hlavách čtenářů programu. Je jasné, že na vybudování komunismu za dvacet let se nikdo nenachytil. Mohli jste se vyklonit z okna a ujistit se, že venku je zatím všechno při starém: rozbitá dlažba, fronta na brambory, opilci u hospody. Dokonce i ti pravověrní chápali, že za dvě desetiletí se scenerie radikálně nezmění.

Jenomže program se neopíral o vyhlížení z okna a už vůbec ne o konfrontaci teorie s praxí. Schází v něm sebemenší vědecký pohled, jenž předpokládá, že po teoretické základně následuje fáze experimentu. Jeho text je čistá pavěda. Je to umělecký celek, který poeticky výstředně splétá filozofické, politické i sociologické pojmy a teze. Děj se rozvíjí jako v detektivním románu, kdy ke konci knihy čtenář už sám chápe, kdo je kdo, ale přesto sebou při posledním odstavci trhne, když si se slastným nadšením potvrdí, že jeho domněnka byla správná:

– *Už jste to četli?*

5 Program Komunistické strany Sovětského svazu, s. 218.

6 Tamtéž, s. 302.

7 *Krokodil*, 1961, č. 24.

- Už jste to slyšeli?
- Budeme žít v komunismu!

Program své teze nedokazoval, prostě je pronášel, a dovolával se spíš emocí než rozumu. Karl Kautsky si kdysi stýskal po časech, *kdy každý socialista byl básníkem a každý básník socialistou*.⁸ Před zra-ky generace 60. let byly tyto časy dialektickou cestou obnovovány. Stranický program byl beznadějně logicky nepřesvědčivý, ale správnost vytyčeného cíle a zvolené cesty dokazoval už fakt jeho vzniku.

Skutečnost, že se zrodil bez ohledu na všechny hlouposti, které obsahoval, tyto hlouposti vyvracela. Čísla, jež udával, popírala zdravý rozum, ale zcela zapadala do zákonů desítkové soustavy vůle.

Není překvapivé, že mezi nejefektnější teze programu nepatřily ty nejzávažnější. Nejvíc se mluvilo o tom, jak bude zdarma doprava i komunální služby, a zdarma budou také závodní jídelny. Lidé program evidentně četli jako umělecký text, ze kterého se nejsnáze dají převyprávět konkrétní a srozumitelné detaily. Lyrickou báseň nebo postupný vývoj principů socialistické demokracie jde jen stěží vyložit svými slovy. Zato s dobrodružným románem nebo s autobusem zadarmo je to mnohem snazší.

Stejně je to i s morálním kodexem: příkázání, která se vryla do duše sovětského člověka, která se opakují nejčastěji a píší se na zdi, vůbec nepatří mezi hlavní teze. Jsou to ta vyjádřená aforisticky:

- kdo nepracuje, ať nejí;
- jeden za všechny, všichni za jednoho;
- člověk je člověku přítelem, soudruhem a bratrem.⁹

Tyto krystaly srozumitelnosti byly vyčleněny z masy nestravitelných formulí typu *péče každého o zachování a rozmnožení společenských hodnot*.¹⁰

Samotný text přečetl jen málokdo. O tom, jak jej společnost vnímala, lze hovořit pouze za předpokladu, že je řeč o jeho převyprávěné podobě – tedy o tom, co člověku utkvělo v paměti po jeho nekonečném omílání v rádiu a televizi, zaříkávání ve sloganech a novinách.

8 Cit. dle LENIN, Vladimír: *Spisy I*. Svoboda, Praha 1951, s. 276.

9 Program Komunistické strany Sovětského svazu, s. 287, 288.

10 Tamtéž, s. 287.

Samozřejmě že byly zveřejněny tisíce nejrůznějších vědeckých prací, které se programu věnovaly, ty jsou ale věci propagandy nebo kariéry. Sféra představitosti je něco jiného.

Básník Dolmatovskij se ptal:

*Velký Pláne, odpověz,
co s námi bude za dvacet let?*¹¹

Zdá se to jako hloupá otázka: to tam přece stojí. Jenže právě o to jde, text není ze své podstaty určen k tomu, aby jej člověk chápal doslova, nýbrž výslovně k tomu, aby ho vykládal, znovu vyprávěl sobě i jiným, aby do něj vkládal nové významy, aby popustil uzdu fantazii.

Poeticky založený člověk snil, že *to nejlepší z dob minulých na cestu si vezmeme s sebou*. Do romantického batohu ukládal *i Mozarta, i chlad jeseninovských bříz*¹² a hlásal zároveň internacionalismus, stranickost a návrat k tradičním ruským hodnotám.

Jednoduššího člověka více zajímalo místo v restauraci a vlastní byt. *Nikde mi neřeknou: Je plno. Když se budu chtít oženit, matka se nebude usouzeně ptát: A kde budete bydlet?*¹³

Před nenapravitelným komsomolcem se narýsovalo přímé uskutečnění ideálů z roku 1917. *Hledíme Programu do očí – je v nich odraz vánice naší revoluce*.¹⁴

Satirikova představitost spojila sny o dokonalé společnosti bizarně, ale harmonicky s obavami o budoucnost vlastní profese: *Za komunismu odsoudí našince lidový soud k fejetonu*.¹⁵

Na básnické encyklopedii je krásné to, že v ní každý najde, co hledá, tak jako Bělinskij našel, co potřeboval, v *Evženu Oněginovi*.

Mimochodem obavy satiriků byly nejtypičtější. Předpokládalo se, že nedostatky zmizí s nadlidskou rychlostí – tj. s rychlostí odpovídající nové časové stupnici. Satirikové dělali, co mohli, při hledání postav do fejetonů budoucnosti. Do role záložníků duchovního růstu po dlouhých debatách nasadili hulváty, flegmatiky a egoisty. Ostatní

11 *Junost'*, 1961, 9.

12 Tamtéž. Autorem je E. Jodkovskij.

13 Tamtéž. Autorem je Jevgenij Navrot.

14 Tamtéž. Autorem je Vjačeslav Molod'akov.

15 *Krokodil*, 1961, č. 25, autorem je L. Lenč.

museli zůstat trčet na nástupišti, až státní vlak odjede do komunismu. Přesně tak to bylo i zobrazováno: na nástupišti stojí vyšňořený stiljaga,¹⁶ alkoholik s modrým nosem, tlustá šmelinářka a poďobaný příživník. Všichni svorně zádumčivě hledí za mizející soupravou plnou urostlých pasažérů. Vlak vyrážel tam, kde vládly nezištnost, bratrství a upřímnost. Do nové Utopie.

Budování komunistické společnosti začalo i skončilo 30. července 1961, v den, kdy si země přečetla projekt Programu KSSS – tj. každý ji budoval, jak uměl, úměrně svému chápání a potřebám. Ať tak či onak, země využila plán víceméně pro své každodenní potřeby.

Život se jenom hemží uměleckými detaily. Třicátého července 1961, ve stejném čísle *Pravdy*, v jakém byl text otištěn, je umístěno i oznámení o vydání dalšího, dvacátého druhého svazku sebraných spisů V. I. Lenina. Právě tento díl obsahuje vůdčovu charakteristiku: *Utopie [...] je takové přání, které nelze vůbec splnit, ani v přítomnosti, ani v budoucnu.*¹⁷

Shoda je samozřejmě čistě symbolická. Ale jen stěží bychom hledali někoho, kdo by skutečně doufal v uskutečnění Programu KSSS – „ani v současnosti, ani v budoucnu“. Samotný proces nazvaný (ať už s ironií, nebo vážně) budování budoucnosti dál formoval neobyčejný fenomén světové historie – sovětského člověka.

16 Stiljagové (rusky *stiljagi*) byli mládežnická subkultura, která se v SSSR vyskytovala od konce 40. let do 60. let, stylem se blížili britským Teddy Boys či československým potápkám, pozn. překl.

17 LENIN, Vladimír: *Spisy XVIII*. Svoboda, Praha 1957, s. 250.

PO PYRAMIDĚ. VESMÍR

Ruské kolektivní vědomí se opíralo o dva symboly: válku a svatyni.

Idea boje za vlast zásadně poháněla jak vojsko Alexandra Něvského, tak vojáky v bitvě na Kulikově poli, domobrance Minina a Požarského anebo partyzány v roce 1812. A ani v sovětském Rusku 20. století nebyla svatá vlastenecká válka pouhým obrazem z písně *Vstavaj strana ogromnaja* (Povstaň, obrovská země) nejsilnějším argumentem v boji do vítězného konce.

Se svatyní to bylo složitější. Staré chrámy byly zlikvidovány spolu s vírou. Iluze, že je mohou zaměnit nová stranická zařízení, rychle zmizela – úkoly těchto institucí byly totiž příliš utilitární.

Se starými chrámy se nakládalo různě. Nejplamennější a nejidealističtější revolucionáři kostely bořili, aniž by chápali, že tím pomáhají vytvářet mučednické obrazy. Ti praktičtější a střízlivější je předělali na skladiště brambor a dětské domy, naskytl se možnost nejen využít hotové prostory, ale svatyni i zneuctít, což bylo odjakživa mnohem účinnější než ji zbořit. V dílčích případech projevil režim dokonce vynalézavost a fantazii. Chrám Krista Spasitele, chlouba Ruska, která byla vztyčena na počest vítězství nad Napoleonem, nebyl jednoduše srovnán se zemí. Na jeho místě se nepostavil dům kultury, kasárny ani okresní výbor, nýbrž tam byl vyhlouben bazén, vyvýšeninu nahradila prohlubeň, horu propast, mužský symbol symbol ženský. A zející jáma se naplnila chlorovanou vodou.

Vertikální obraz světa je našemu vědomí bližší než horizontální, protože na ploše bývá náš rozhled omezený (například na souši vodou), zatímco pohled vzhůru je bezmezný.

Neolitické kromlechy, babylonské zikkuraty, egyptské pyramidy, čínské pagody, evropské katedrály – tyto stavby pozvedaly zrak člověka vzhůru, vynášely ho k výšinám. Podle hierarchie hodnot staré jako člověk sám je nahoře vždy kladným protikladem dole, podobně jako den a noc, bílý a černý, teplý a studený. Univerzální soubor znaků nutí člověka zaklánět hlavu, přestože mu přitom může spadnout klobouk.

Kultovní stavby, které měly v sovětském Rusku nahradit ztracené chrámy, nebyly nikdy postaveny. Magnitka (Magnitogorský hutní závod) nebo Dněproges (Dněperská vodní elektrárna) byly příliš funkční: tavily všední kov a přečerpávaly jenom vodu. Člověk potřeboval ryzí ideu bez příměsi účelnosti.

Potřebu hrdinského činu naplnil vesmír, který byl o to krásnější, že jej šlo dobýt bez krveprolití. A vůbec šlo o skutek vesmírných rozměrů, poněvadž byl pro obyčejného smrtelníka nedostupný. Samy obrazy kosmonautů v sobě podivuhodně snoubily demokratické zájmy lidového státu. Na jednu stranu to byli chlapi ze sousedství, prostí, obyčejní, sověťští. Na druhou stranu měli auru obyvatelů nebes a váženost kněží.

Hrdinové Sovětského svazu vždycky šíří osvětu. Nestačí, aby dejme tomu soustružník zručně obráběl odlitky, pokrokový soustružník hraje navíc na violoncello. Rekordman nejenom rychle běhá, ale také píše dizertaci o feromagnetismu. Operní basista nejen zpívá o dvě oktávy níž než ostatní basisti, ale je též vlastníkem vyznamenání Za odvalu při požáru. Čím výše dotyčný stojí, tím více má předností, a tak přímou úměrou až k nekonečnu. Proto také o maršálech a členech politbyr nevíme zhola nic, neboť bychom to svým rozumem nepojali. (V závorce vzpomeňme na snahy snížit bohy na úroveň hrdinů. O Leninovi se třeba prohlašovalo, že ve Švýcarsku denně podnikal sedmdesátikilometrové a delší túry. Mao Ce-tung se ponořil do Jang-c'-ťiang a překonal všechny světové rekordy, přičemž během plavání přátelsky besedoval s ostatními plavajícími soudruhy. Od tohoto úsilí se upustilo, protože snižovalo obraz vyšší bytosti.)

Kosmonauti, kteří doslova vyletěli výše než kdokoliv, měli obsadit střed hierarchie, spojující dělnicko-rolnickou přístupnost a příslušnost k vyšším sférám. Byli téměř dočista bez poskvrny a je až s podivem, že první byl ve vesmíru Gagarin – s příjmením pochybného neproletářského původu – a druhý měl neruské křestní jméno German. Nedorozumění se ale jednoduše vysvětlilo. Smolenský rolník Gagarin právěže vytřel zrak svým knížecím jmenovcům, protože byl dalším důkazem demokratického ducha sovětského Ruska. Pokud jde o Titova, přišlo se na to, že jeho otec pojmenoval své děti – Germana

a Zemfiru – na počest nesmrtelných literárních postav velikého ruského spisovatele (Puškina, pozn. překl.). Což ostatně přispělo k trvalé představě o vyšší inteligenci kosmonautů.

Na počátku 60. let Gagarin s Titovem dokonce tak trochu soupeřili. První byl miláčkem národa a druhý oblíbencem inteligence, která se chytla na jeho nezemské jméno, zádušnějším vzhled a otce, jenž hrál na housle. Když se pak do vesmíru začalo létat častěji, vyšlo najevo, že encyklopedické znalosti mají všichni kosmonauti bez rozdílu. Životopisec nových hrdinů píše: *Jednou během besedy s Jurijem Gagarinem přišla řeč na jeho profesi. Řekl, že kosmonaut nemá a vlastně ani nesmí ustrnout pouze v jedné vědní oblasti. Historie, umění, radiotechnika, astronomie, poezie, sport...*¹

Lidé – obyčejní, hrdinové i hybatelé – kráčí životem směrem k horizontu. Vertikální směr je údělem mytologických postav.

Kosmičtí adepti byli vybráni a prezentováni s taktem a moudrostí ještě před cestami člověka do vesmíru. Nejpopulárnější psi jména jsou cizího původu, například Rex nebo Džulbars, ale do vesmíru odletěla Lajka, Bělka, Strelka a i ta nejobyčejnější Černuška. Američané poslali do kosmu prozíravě opici, která člověku nepřiroste tolik k srdci – je jako jeho karikatura a ne jeho přítel jako pes.

Podobnou náklonnost vyvolávali v národě i lidé-kosmonauti. Každý věděl, aniž by to dokázal vysvětlit, že jsou chytří a dobří. Například o Pavlu Popovičovi se psalo: *Kdysi četl v deníku Heinricha Heineho, že [...]*² To už něco znamenalo: nečetl to u Někrasova, ale v nikým netušených denících Heinricha Heineho!

Na druhou stranu se stále vracelo téma prostých hochů.

Hluboká noc. Hluboký spánek.

Dvě srdce tlučou unisono.

Klidné, tiché svítání.

*Teplá snídaně ve dvou.*³

Tato báseň je postavena na přesných výpustkách: teplá snídaně, jakou snídají všichni. Astronaut se stává bližším obyčejnému člověku,

1 REBROV, Michail: *Sovětskije kosmonauty*. Vojenizdat, Moskva 1977, s. 9.

2 Tamtéž, s. 43.

3 Tamtéž, s. 23.